

Ks. Krzysztof KOŚCIELNIAK
 Uniwersytet Papieski Jana Pawła II
 Kraków

TYTUŁ BOGA RḤMNN – „MIŁOSIERNY” Z ŻYDOWSKICH I CHRZEŚCIJAŃSKICH INSKRYPCJI PRZEDMUŻMAŃSKIEJ ARABII Politeistyczna czy monoteistyczna geneza koranicznego *ar-Raḥmān*?

Muzułmańska modlitwa *baslama* zawiera trzy określone terminy: Allah, *ar-Raḥmān* i *ar-Raḥmīm* (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)¹ Kościec mużmańskich modlitw i teologii, tytuł Boga الرَّحْمَن (ar-Raḥmān – „Miłosierny”), pojawia się już kilka wieków przed powstaniem islamu i posiada relatywnie długą historię na Bliskim Wschodzie² Pierwszorzędnym źródłem do zrozumienia RḤMNN (*Raḥmānān*) w religiach dawnej Arabii są sabejskie inskrypcje³ z południowej Arabii, znajdujące się na blokach skalnych i kamiennych elementach różnych budowli⁴, takie jak np. tekst Ry 515⁵:

¹ *Bismi-llāhi r-rahmāni r-rahīm*: „W imię Boga Miłosiernego, Litościwego”, sura I, 1.

² Por. J. C. Greenfield, *From 'LH RḤMNN To AL-RAḤMĀN: The Source Of A Divine Epithet*”, [w:] *Judaism And Islam: Boundaries, Communication And Interaction – Essays In Honor Of William M. Brinner*, red. B. H. Hary, J. L. Hayes, F. Astren, Leiden 2000, s. 381.

³ Arabski termin الرَّحْمَن (ar-Raḥmān) pochodzi z trzykonsonantycznego rdzenia R-Ḥ-M. W języku hebrajskim rdzeń ten stanowią litery r-ch-m. Talmud i Targumy używają go jako tytułu Boga w znaczeniu „Miłosierny” Sabejski rdzeń wygląda na bardziej rozbudowany: r-h-m-n-n. W rzeczywistości jest on również R-Ḥ-M, ponieważ w sabejskim *Raḥmānān* jest rzeczownikiem określonym. Sabejskie *nān* na końcu wyrazu odpowiada późniejszemu arabskiemu -al (-ar). Zatem można uznać, iż hebrajski *rchm* odpowiada sabejskiemu *rḥmnn* oraz arabskiemu *ar-Raḥmān*.

⁴ Por. M. C. A. MacDonald, *Reflections on the linguistic map of pre-Islamic Arabia*, „Arabian Archeology and Epigraphy” 11:2000, s. 28–79; R. G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: from the Bronze Age to the coming of Islam*, London 2001, s. 198–228; G. L. Harding, *An Index and Concordance of pre-Islamic Arabian Names and Inscriptions*, Toronto 1971; A. F. L. Beston, *Language of pre-Islamic Arabia*, „Arabica” 28:1981, s. 178.

⁵ Por. G. Ryckmans, *Inscriptions Sud-Arabes – Dixième Série*, „Le Muséon” 66:1953, s. 314.

	XṬṬḥ	XṬṬḥ	1
ḡḡ ḥḡ	XṬṬḥ ḥḡ	XṬṬḥ ḡḡ	2
ḥṬṬḥ	XṬṬḥ ḡḡ	XṬṬḥ ḡḡ	3
	XṬṬḥ ḡḡ	XṬṬḥ ḡḡ	4
	XṬṬḥ ḡḡ	XṬṬḥ ḡḡ	5

Wyrażenie *rbhwd* / *brḥmnn* („przez Miłosiernego [...]”⁶) z powyższej inskrypcji wpisuje *Ry 515* do specyficznej grupy tekstów staroarabskich zawierających termin *RHMNN*, pochodzących z okresu tzw. późnosabejskiego (po 380 roku). W tym czasie judaizm i chrześcijaństwo próbowały zastąpić tradycyjne wierzenia politeistyczne dawnych Arabów. Zanim więc zbadamy jak termin *RHMNN* (*Raḥmānān*) trafił do Koranu w formie الرّحْمٰن (*ar-Raḥmān*), warto prześledzić, czy i w jaki sposób termin *RHMNN* używany był przez Arabów wyznających wielobóstwo, jak również przez judaizm czy chrześcijaństwo.

CHARAKTERYSTYKA PRZEDISLAMSKICH INSKRYPCJI ARABSKICH

Starożytny Półwysep Arabski zasadniczo podzielony był na dwie strefy ze względu na uwarunkowania kulturowe i klimatyczne. Południową i północną część Arabii zamieszkiwały dwa odrębne ludy semickie: Sabejczycy na południu i Arabowie – głównie nomadyczni – na północy⁷

Obszar rozciągający się wzdłuż południowego wybrzeża Półwyspu Arabskiego (wraz z terenami współczesnego Jemenu) charakteryzuje się regularnymi opadami deszczu i bogactwem roślin. Starożytni geografowie określali tę część półwyspu z jej mitologią, bogactwem, miastami, a przede wszystkim z kadzidłą, pachnidłami i przyprawami roślinnymi mianem *Arabia Felix* – *Eudaimon Arabia* – „Arabia Szczęśliwa” Już kilka tysięcy lat przed naszą erą region ten zamieszkały był przez ludność osiadłą związaną z rolnictwem⁸ Południowoarabskie inskrypcje charakteryzują się dużą różnorodnością i są klasyfikowane jako minejskie, sabejskie (znane też jako himjaryckie), qatabańskie i hadramudzkie. Reprezen-

⁶ Tłumaczenie angielskie znajduje się w: J. C. Greenfield, *From 'LH RHMN To AL-RAḤMĀN: The Source Of A Divine Epithet*, [w:] *Judaism And Islam...*, s. 387

⁷ Por. J. P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600–1800*, Cambridge 2003, s. 39–49.

⁸ Por. N. Groom, *Frankincense and Myrrah: a Study of the Arabian incense Trade*, London 1981; W. Dostal, *Die Araber in vorislamischer Zeit*, „Der Islam” 74:1997, s. 1–63; J. Chelhod, *L'Arabie du Sud, histoire et civilisation*, t. 1: *Le peuple yéménite et ses racines*, Paris 1984.

tuja one stosunkowo dużą, niezależną grupę języków południowosemic- kich. Część znanych nam inskrypcji została odkryta przez zorganizowane ekspedycje naukowe. Z kolei obliczone na finansowy zysk amatorskie wyprawy dostarczyły co prawda pewną liczbę inskrypcji, ale niestety posiadają one zdecydowanie mniejszą wartość, gdyż nie doszło do przeba- dania ich archeologicznego kontekstu⁹

Północna Arabia obejmująca wewnątrz i północne części Półwyspu Arabskiego stanowi jeden z najbardziej niegościnnych obszarów na ziemi. Region ten, obejmujący olbrzymie przestrzenie pustyń, graniczy ze ste- pami na zachodzie. Na tak rozległym terytorium nie występują żadne rze- ki, które mogłyby ułatwiać kontakty. W odróżnieniu od południowych Arabów ludność semicka tego regionu żyła w pewnej izolacji. Inskrypcje semickie z północnej i centralnej części półwyspu są mniej liczne, a pod względem lingwistycznym klasyfikowane są przez naukowców jako lih- janickie, tamudyjskie i safaickie¹⁰

Warto podkreślić, że zarówno północno- jak i południowoarabskie in- skrypcje oraz graffiti zostały wyryte według typu południowoarabskiego zapisu, który z pewnymi modyfikacjami zachował się w piśmie amhar- skim. Zatem w tym przypadku określenie „południowa Arabia” bazuje bardziej na geograficznym niż lingwistycznym kryterium¹¹

RELIGIE ARABÓW PRZED POWSTANIEM ISLAMU

Badając ewolucję tytułu RHMNN (*Rahmānān*) od epoki późnosa- bejskich inskrypcji do koranicznego الرَّحْمَن (*ar-Rahmān*), należy wziąć pod uwagę sytuację religijną przedmuzułmańskiej Arabii, pamiętając

⁹ Por. S. D. Ricks, *Lexicon of inscripational Qatabanian*, Roma 1989; J. Pirenne, *Pa- léographie des inscriptions sud-arabes: contribution à la chronologie et à l'histoire de l'Arabie du Sud antique*, Brussel 1956; G. L. Harding, *An Index and Concordance of Pre- Islamic Arabian Names and Inscriptions*, Toronto–Buffalo 1971.

¹⁰ Por. A. Jamme, *Safaitic inscriptions from the country of 'Ar'ar and Ra's al-'Ananiyah*, [w:] *Christentum am Roten Meer*, t. 1, red. F. Altheim, R. Stiehl, Berlin–New York 1971, s. 41–109, 611–637; F. H. Khraysheh, *New Safaitic inscriptions from Jordan*, „Syria” 72:1995, s. 401–414; F. V. Winnett, *A Study of the Lihyanite and Thamudic Inscriptions*, To- ronto 1937; R. Stiehl, M. Höfner, *Neue lihyānische Inschriften aus al-'Ua'ib*, [w:] *Chris- tentum am Roten Meer*, t. 1, red. F. Altheim, R. Stiehl, Berlin–New York 1971, s. 1–40; A. Jamme, *Minaean Inscriptions Published as Lihyanite*, Washington 1968; tenże, *Thamudic Studies*, Washington 1967; F. V. Winnett, G. L. Harding, *Inscriptions from fifty Safaitic cairns*, Toronto 1978; E. Littmann, *Thamūd und Šafā, Studien zur altnordarabischen In- schriftenkunde*, Leipzig 1940; A. Jamme, *Safaitic Inscriptions*, Leiden 1943; W. G. Oxtoby, *Some Inscriptions of the Safaitic Bedouin*, New Hawen 1968; F. V. Winnett, *Safaitic Inscrip- tions from Jordan*, Toronto 1957; G. L. Harding, E. Littmann, *Some Thamudic Inscriptions from the Hashemite Kingdom of Jordan*, Leiden 1952.

¹¹ Por. M. C. A. MacDonald, *Reflections on the linguistic map of pre-Islamic Arabia...*, s. 31.

równocześnie, iż jest rzeczą niemożliwą zrekonstruowanie pełnego obrazu religijnego tego okresu¹²

Sabejczycy zwani inaczej Himjarytami lub Jemenitami wcześniej przyjęli osiadły tryb życia pod rządami króla-kapłana zwanego *mukkarib*¹³. Cztery południowoarabskie królestwa Saba'a (stąd nazwa Sabejczycy), Hadramawt, Qatabān i Ma'in nigdy nie stanowiły politycznej i etnicznej jedności¹⁴. Sabejczycy kontrolowali dwa główne szlaki handlowe: drogę morską pomiędzy Afryką i Indiami oraz szlak biegnący z północy na południe Półwyspu Arabskiego, co ułatwiało przenikanie idei religijnych między Arabami północnymi a południowymi.

Zarówno Arabowie południowi, jak i północni przed powstaniem islamu praktykowali religię naturalną, w której fundamentalną rolę odgrywały słońce, księżyc i planety. Np. Słońce (*Šams*) jako żeńskie bóstwo było uznawane przez wiele plemion i posiadało swe sanktuaria. Nie oznacza to jednak, że kult Słońca i Księżyca zdominowały wyłącznie wierzenia przedmuzułmańskich Arabów, ponieważ posiadali oni wiele innych bogów i bogiń, których nie można zaliczyć do kategorii bóstw astralnych¹⁵. Staroarabski politeizm i kult nie rozwinął się jednak w żadną systematyczną, opracowaną mitologię, jak to miało miejsce np. w starożytnej Grecji czy Indiach. Dawni Arabowie wierzyli ponadto w wędrówkę dusz oraz cykliczne następstwo epok.

Cechą charakterystyczną Arabów w omawianym okresie była lojalność względem własnego klanu. Panowało przekonanie o wyjątkowym i doskonałym charakterze grupy, co wynikało z wiary, iż klan znajduje się pod bezpośrednią opieką jakiegoś bóstwa, na którego cześć tworzono hymny. Na przykład w Północnej Arabii plemię Kalb oddawało cześć bogini Wadd, a klan Huḍayl czczył bóstwo Suwa. Z kolei w Południowej Arabii szczep Ḥimyar uznawał za bóstwo Naṣr, które posiadało miejsce kultu w Balḥa. Współczesna archeologia odkrywa coraz więcej świadectw bogactwa kultu, jakie odbierały różnorodne bóstwa¹⁶.

¹² Niestety, dysponujemy tylko fragmentarycznymi danymi pisarzy greckich, pewną liczbą semickich inskrypcji, kilkoma kompilacjami staroarabskich utworów literackich dokonanymi już po powstaniu islamu, polemicznymi wzmiankami w Koranie i krytycznymi uwagami u wczesnomuzułmańskich autorów.

¹³ Jego funkcję można porównać do wczesnych władców sumeryjskich i akadyjskich. W pierwszych wiekach po Chrystusie król-kapłan zamienił się w typowo świeckiego monarchę (*malik*).

¹⁴ Por. J. Ryckmans, *L'institution monarchique en Arabie Méridionale (Ma'in, Saba)*, Louvain 1951.

¹⁵ Por. T. Nöldeke, *Arabs (Ancient)*, [w:] *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New York 1908, t. 1, s. 661; M. Höfner, *Die Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandäer*, Stuttgart 1970, s. 237–311.

¹⁶ Por. A. Jamme, *Le panthéon sud-arabe préislamique*, [w:] „Le Muséon” 60:1947, s. 57–147; tenże, *Paganism in South Arabia*, [w:] *New Catholic Encyclopedia*, t. 1, Washing-

W V i VI wieku region południowej Arabii doświadczył zarówno prób judaizacji, jak również chrystianizacji, by od ok. 520 do 575 roku podlegać królestwu Aksum (Etiopia)¹⁷ Konsekwencje tego bogatego w dramatyczne wydarzenia okresu ułatwiły w następnej dekadzie rozprzestrzenienie się islamu. Warto wspomnieć, że Żydzi, którzy w dużej liczbie przybyli do Arabii po zburzeniu Jerozolimy przez Rzymian, nawrócili na judaizm kilka plemion arabskich, takich jak Kinanah, al Harith Ibn Ka'bah i Kindah, które odgrywały znaczącą rolę w polityce regionu. Zatem judaizm był relatywnie dobrze znany w późnym okresie sabejskim (380–520). Pojawili się również żydowscy władcy południowej Arabii, tacy jak król Abu Qarib Asad (390–420), który wprowadził judaizm wśród politeistycznych Himjarytów¹⁸

Również chrześcijaństwo uczyniło duży postęp ewangelizacyjny w V i VI wieku. Chociaż wiele faktów na temat rozwoju tej religii na Półwyspie Arabskim jest niepewnych, to jednak liczne prześladowania chrześcijan, które miały miejsce w starożytności, jak również wojny i napięcia religijne związane z nestorianizmem i monofizytyzmem przyczyniały się do systematycznego zwiększania się liczby chrześcijan w Arabii. Głównym plemieniem arabskim znajdującym się pod silnym wpływem chrześcijaństwa byli Himjaryci, a także klany Ġassān, Rabi'a, Tag'ab, Bahra, Tunuḥ, część Tay i Ḥud'a, mieszkańcy miasta Naḡrān i Ḥira¹⁹

ton 1981, s. 719–721; T. Fahd, *Le Panthéon de l'Arabie Centrale à la veille de l'hégire*, Paris 1968; A. F. L. Beeston, *The Religions of pre-islamic Yemen*, [w:] *L'Arabie du Sud, histoire et civilisation*, red. J. Chelhod, t. 1: *Le peuple yéménite et ses racines...*, s. 259–269; M. Höfner, *Arabien...*, s. 577; J. Ryckmans, *De quelques divinités sud-arabes*, „Ephemerides Theologicae Loveniensis” 39:1963, s. 458–468; tenże, *Une expression astrologique méconnue dans les inscriptions sabéennes*, „Orientalia Lovaniensia Periodica” 6–7:1975–1976, s. 521–529; tenże, *Le panthéon de l'Arabie du Sud préislamique, état des problèmes et brève synthèse*, „Revue de l'Histoire des Religions” 206:1989, s. 151–169; B. Doe, *Południowa Arabia*, Warszawa 1979, s. 31–41; R. Piwiński, *Mitologia Arabów*, Warszawa 1989; G. Garbini, *Il dio sabeo Almaqah*, „Rivista degli Studi Orientali” 48:1973–1974, s. 15–22; tenże, *Sur quelques aspects de la religion sud-arabe préislamique*, [w:] *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft, Göttingen, 15. bis 22. August 1974*, red. A. Dietrich, Göttingen 1976, s. 182–188; K. Schippmann, *Ancient South Arabia...*, s. 91–94.

¹⁷ Por. V Christides, *The Himyarite-Ethiopian war and the Ethiopian occupation of South Arabia in the Acts of Gregentius (ca. 530 A. D.)*, „Annales d'Ethiopie” 9:1972, s. 115–146.

¹⁸ Por. S. B. Segall, *Understanding the Exodus and Other Mysteries of Jewish History*, An Arbor 2003, s. 212; R. G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: from the Bronze Age to the coming of Islam...*, s. 139–168; T. Nöldeke, *Arabs (Ancient)...*, s. 667; Sh. Sand, *The Invention of the Jewish People*, London 2009, s. 192–197; J. W. Hirschberg, *Jüdische und christliche Lehren im vor- und frühislamischen Arabien*, Kraków 1939, s. 14–15; J. Pederesen, *Der Islam und seine Vorgeschichte – Die vorislamischen Araber*, [w:] *Handbuch der Religionsgeschichte*, red. J. P. Amussen, t. 3, Göttingen 1975, s. 353–354.

¹⁹ Por. I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the fifth century*, Washington 1989; tenże, *The Martyrs of Najrān. New Documents*, Brussel 1971; K. Kościelniak, *XX wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej*, t. 1, Kraków 2000.

ZWIĄZKI TERMINU *RAḤMĀNĀN* Z ARABSKIM POLITEIZMEM

Niektórzy autorzy – głównie muzułmańscy – przekonują, iż termin *الرَّحْمَن* (*ar-Raḥmān* – „Miłosierny”) nie posiada żadnych powiązań z arabskim politeizmem – szczególnie zaś z bóstwami lunarnymi. Podkreślają oni wyłącznie żydowskie – ewentualnie judaistyczne i chrześcijańskie – pochodzenie tego tytułu²⁰ Ta klasyczna eksplikacja genezy *RḤMNN* nie wydaje się jednak wystarczająca w świetle współczesnych badań i odkryć w świecie semickim²¹

Pierwszy znany przykład użycia odpowiedników terminów *RḤMNN* / *الرَّحْمَن* w językach semickich w formie *rḥmn* znajduje się na bilingwicznej akkadyjsko-aramejskiej inskrypcji znalezionej w Tell Fekherye w północno-wschodniej Syrii. Inskrypcja ta, poświęcona aramejskiemu bogu Hadad, zawiera następujące zdanie:

'lh. rḥmn zy. tšlwth. tḥh

„Miłosierny bóg, dla którego modlitwa jest słodka”

W akkadyjskiej wersji Adad określany jest formą *rēmēnū*. Warto podkreślić, że wspomniane *rēmēnū* było używane również jako epitet boga Marduka. Zatem *Raḥmān* w najstarszych wersjach konsonantycznych *rḥmn* posiada typowo politeistyczne korzenie, będąc używany jako dość powszechny tytuł zarówno władcy, jak również bóstwa, szczególnie zaś boga Marduka²²

Warto podkreślić silne powiązania, jakie istniały między językami semickimi na Bliskim Wschodzie²³, co przekładało się również na terminologię religijną różnych wierzeń. Np. mezopotamski bóg Hadad (różnie odczytywany z asyro-babilońskich inskrypcji jako *Had*, *Hadda*, *lun Haddu* czy nawet *Adad*) zapisywany był wraz ze swym tytułem *Rimmon* (w znaczeniu „owoc granatu”)²⁴ Bóstwo Hadad na dużym obszarze

²⁰ Por. M. S. M. Saifullah, A. David, *Raḥmānān (RḤMNN) – An Ancient South Arabian Moon God?*, [w:] <http://www.islamic-awareness.org/Quran/Sources/Allah/rhmnn.html> (20.03.2011).

²¹ Por. A. Vargo, *Responses to Islamic Awareness: Rahmanan (RḤMNN) – An Ancient South Arabian Moon God?*, in: http://www.answering-islam.org/Responses/Saifullah/rahman_av.htm (10.04.2011).

²² Por. J. C. Greenfield, *From 'LH RḤMN to AL-RAḤMĀN: The Source of a Divine Epithet...*, s. 381–384; tenże, *Aspects of Aramean Religions*, [w:] *Al kanfei Yonah: collected studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology*, red. M. Shalom, S. Paul, M. E. Stone, A. Pinnick, Jerusalem 2001, s. 290.

²³ Por. B. Mazar, *The Aramean Empire and Its Relations with Israel*, „The Biblical Archaeologist” 25:1962, s. 98–120.

²⁴ Por. A. S. Kapelrud, *Baal in the Ras Shamra Texts*, Kopenhagen 1952, s. 57; H. Ringgren, *Religions of the Ancient Near East*, London 1973, s. 61.

czczone było wraz ze swym tytułem. Prawdopodobnie tytuł z czasem przekształcił się w osobne bóstwo. Przypuszcza się, że różne interakcje religijno-kulturowe sprawiły, iż można mówić o powiązaniach *Rēmēnū* z asyryjskim *Rimmon*, a także z indyjskim terminem *Brahman* czy arabskim słowem *ar-Rahmān*.

Wyjaśniając genezę koranicznego الرَّحْمَن (*ar-Rahmān*), należy przede wszystkim dokładnie przeanalizować zapis *RḤMNN* pojawiający się w południowoarabskich inskrypcjach. Jak już to było wspomniane, region ten charakteryzował się specyficznym rozwiniętym politeizmem, z całym szeregiem bóstw opiekuńczych poszczególnych plemion²⁵ Według Jacquesa Ryckmansa w drugiej połowie IV wieku pogańskie teksty zawierające termin *RḤMNN* zasadniczo (poza kilkoma wyjątkami) ustąpiły monoteistycznym inwokacjom zawierającym określenia „Pan Nieba”, „Pan Nieba i Ziemi” oraz *RḤMNN* – „Miłosierny”. W ten sposób chrześcijaństwo i judaizm używając tej samej terminologii zastąpiły politeizm²⁶ Proces monoteizacji kultu „Jedynego Miłosiernego” (*rḥmnn*) stał się ważnym elementem i jednym z rysów ostatniej fazy przedislamskiej Południowej Arabii. Judaizm i chrześcijaństwo zyskały wielkie wpływy w późnosabejskim Jemenie. Zatem można powiedzieć, że termin *RḤMNN* przeszedł olbrzymią ewolucję od tradycyjnej, politeistycznej funkcji na terenach Syrii z wpływami mezopotamskimi do monoteistycznego kontekstu²⁷, odpowiednio według modelu żydowskiego i chrześcijańskiego.

RAḤMĀNĀN W POŁUDNIOWOARABSKICH INSKRYPCJACH ŻYDOWSKICH

W IV i V wieku naszej ery perspektywa inskrypcji południowoarabskich uległa zasadniczej zmianie. Misjonarskie zaangażowanie Żydów i chrześcijan spowodowało osłabienie znaczenia tradycyjnego panteonu, choć z tego okresu spotyka się jeszcze teksty nawiązujące do politeizmu, jak np. inskrypcja datowana na 397 rok, która mówi o klanowym bóstwie Ta’lab, czy inna z ok. połowy V wieku wzmiankująca o ‘Athtar²⁸

²⁵ Por. J. C. Greenfield, *From 'LH RḤMN to AL-RAḤMĀN: The Source of a Divine Epithet...*, s. 386.

²⁶ Por. J. Ryckmans, *The Old South Arabian Religion*, [w:] *Yemen: 3000 Years of Art and Civilisation in Arabia Felix*, red. W. Daum, Innsbruck 1988, s. 110.

²⁷ Por. J. F. Healey, *The Religion of the Nabataeans: A Conspectus*, „Religions in the Graeco-Roman World” 136:2001, s. 96.

²⁸ Por. A. F. L. Beeston, *The Religions of Pre-Islamic Yemen*, [w:] *L'Arabie du Sud. Histoire et Civilisation*, red. J. Chelhod, t. 1: *Le peuple Yemenite et ses racines*, Paris 1984, s. 267–268.

Żydzi przeniknęli dużą falą uchodźców do północnej Arabii po zburzeniu Jerozolimy w 70 roku. Co prawda, najstarsze świadectwo, potwierdzające fakt osiedlania się Żydów w Arabii, datuje się na 350 rok, ale wydaje się, że nastąpiło to o dwa wieki wcześniej. Z północy Półwyspu Arabskiego Żydzi przenikali na południe. Proces ten potwierdzają żydowskie nazwy przy głównych szlakach handlowych. W niemal wszystkich miastach Półwyspu Arabskiego istniały mniej lub bardziej liczne kolonie żydowskie²⁹

RHMNN (jako ekwiwalent późniejszego الرَّحْمَن) jako imię Boga jedyne pojawia się w kilku inskrypcjach żydowskich. Warto przytoczyć – obok cytowanego na wstępie – jeszcze dwa znamienne dla judaizmu teksty:

Inskrypcja Ry 520³⁰

𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁𐤁 | 𐤀𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁𐤁 | 𐤀𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀 4
 𐤁𐤏𐤁𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤁𐤁 | 𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀 5
 𐤀 | 𐤀𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀 6
 𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀𐤁𐤁 | 𐤁𐤁 | 𐤁𐤁 7
 𐤀𐤄 | 𐤀𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀𐤁𐤁 | 𐤀𐤄𐤁𐤏𐤁𐤁 | 𐤀 8

4. ... *lmr'hm*

5. *w / rḥmnn / b'l / smyn / lhmrhw / w'hškt*

6. *hw / wwlđhw / rḥmnn / ḥyy / ḥyw/ sdqm / w*

7. *mwt / mwt / sdqm / wlhmrhw / rḥmnn / wld*

8. *m / slḥm / sb'm / lsmrḥmnn*

4. „[...] Dla ich Pana

5. Miłosiernego, Pana Nieba, gwarantuje jemu i jego małżonce

6. i jego dzieciom, Miłosierny, by przeżyć życie w sprawiedliwości,

i by

²⁹ Por. Sh. Sand, *The Invention of the Jewish People...*, s. 192–197; J. W. Hirschberg, *Jüdische und christliche Lehren...*, s. 14–15; E. Brauer, *Ethnologie der jemenitischen Juden*, Heidelberg 1934; J. Pedersen, *Der Islam und seine Vorgeschichte – Die vorislamischen Araber*, [w:] *Handbuch der Religionsgeschichte...*, s. 353–354; J. Danecki, *Konstytucja medyneńska*, „Przegląd Religioznawczy” 167:1993, z. 1, s. 37–45.

³⁰ Por. G. Ryckmans, *Inscriptions Sud-Arabes – Onzième Série*, „Le Muséon” 67:1954, s. 100.

7. umrzeć śmiercią sprawiedliwości. To właśnie gwarantuje Miłosier-
ny jemu i jego dzieciom,

8. które są zdrowe, a które będą walczyć w imię Miłosiernego [...]”³¹

Inskrypcja *Ry 508*³²

ⲓ ⲕⲓⲛⲁ ⲓ ⲙⲉⲧⲏⲓ ⲓ ⲕⲓⲛⲁⲕⲁⲛⲟⲩ ⲓ ⲛⲁⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲛⲁⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ 10

ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ

ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ

ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ 11

ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ

ⲕⲁⲛⲓ ⲓ ⲕⲁⲛⲓ

10. *w'lhñ / dlhw / smyn / w'rdñ / lysrññ / mlkn...*

11. *wtrḥm / 'ly / kl / 'lm / rḥmññ / rḥmk mr' / 't*

10. „i Bóg, do którego należy niebo i ziemia, będzie chronił naszego króla...

11. i jest pełen miłosierdzia dla całego świata, O Miłosierny, Ty jesteś Panem”³³

Wyraźny wpływ judaizmu na kulturę arabską okresu późnosabejskiego ujawnił się nie tylko w nowym znaczeniu terminu *RḤMNN*, ale również w wielu innych terminach i konstrukcjach pochodzenia hebrajskiego znajdujących się na sabejskich inskrypcjach. W tekstach tych pojawiają się czasem żydowskie imiona własne, takie jak Jehuda, czy Biblijne zwroty, takie jak „lud Izraela” Teksty te określają Boga jako „Miłosiernego” (*RḤMNN* – *Raḥmānān*), z określeniami „Pan nieba” lub „Pan nieba i ziemi”³⁴ Inskrypcje żydowskie wskazują, że *Raḥmānān* obdarza życiem w sprawiedliwości tych, którzy będą walczyć na jego drodze i błagać o jego miłosierdzie, oraz wysłuchuje prośb swych wiernych.

RAḤMĀNĀN („MIŁOSIERNY”) W CHRZEŚCIJAŃSKICH INSKRYPCJACH PRZEDMUZUŁMAŃSKICH W POŁUDNIOWEJ ARABII

Wspomniano już, że monoteistyczne znaczenia terminowi *RḤMNN* (*Raḥmānān*) nadali najpierw Żydzi. Począwszy od VI wieku termin ten

³¹ Tłumaczenie angielskie znajduje się w: C. Greenfield, *From 'LH RḤMN to AL-RAḤ-MĀN...*, s. 388.

³² Por. G. Ryckmans, *Inscriptions Sud-Arabes – Dixième Série...*, s. 297.

³³ Tłumaczenie angielskie znajduje się w: C. Greenfield, *From 'LH RḤMN To AL-RAḤ-MĀN...*, s. 388.

³⁴ Por. A. Sima, *Religion*, [w:] *Queen of Sheba: Treasures from Ancient Yemen*, red. S. J. Simpson, London 2002, s. 165.

Inskrypcja rozpoczyna się formułą *bh̄yl / r̄hmnn / wms̄hhw /*, która została przetłumaczona przez profesora Alfreda Felixa Landona Beestona (1911–1995): „przez moc Miłosiernego Jedynego i Jego Mesjasza, król Abraha [...]”⁴⁰ Niektórzy uczeni kwestionują to tłumaczenie *bh̄yl / r̄hmnn*. Np. Smithsonian Institution and the National Museum of Saudi Arabia tłumaczy pierwsze zdanie tej tzw. inskrypcji Abrahy w odmienny sposób: „Z mocą (pomocą) Boga i Jezusa król Abraha Zeebman (tytuł królewski), król Saba’a, Zuridan i Hadrmaut”⁴¹

Inskrypcja Abrahy z tamy Ma’arib *CIS 541*⁴²

Marib, odległe o 120 km od miasta Sana’a w regionie Wadī Adana stanowiło najważniejsze centrum sabejskiego państwa i kultury. Tak zwana wielka tama z Ma’arib (سد مأرب) została wzniesiona ok. 750 roku przed n.e., choć ślady pierwszej konstrukcji sięgają 1750–1700 p.n.e. Ta imponująca budowla była wyczynem inżynierii stanowiąc jeden z cudów starożytnego świata⁴³ Inskrypcja Abrahy z tamy w Ma’arib relacjonuje stłumienie rebelii inspirowanej przez zdetronizowanego władcę Sumuyafa Aśwa (Esimiphaios⁴⁴) w roku 542–543 (tzn. 657 ery sabejskiej⁴⁵). Tekst ten, znany jako inskrypcja z Ma’arib, przedstawia informacje o naprawie tamy oraz spotkaniu ambasadorów Aksūm, Bizancjum, Persji, Hira i fylarcha Harīta bin Ĝabalat⁴⁶ Inskrypcja z Ma’arib rozpoczyna się interesującym zdaniem: „dzięki mocy i przychylności Miłosiernego i Jego Mesjasza, i Ducha Świętego”

⁴⁰ Dosłownie w wersji angielskiej: „By the power of the Merciful One and His Messiah”

⁴¹ Dosłownie: „With the power (help) of God, and the Jesus (= Christian) King Abraha Zeebman (King’s title), the King of Saba’a, Zuridan and Hadrmaut” Por. Smithsonian Institution and the National Museum of Saudi Arabia, *Written in stone. Pre-Islamic Period Inscription: Sabaean – نقش سبئي*, [w:] http://www.mnh.si.edu/EPIGRAPHY/e_pre-islamic/fig04_sabaean_img.htm (15.04.2011).

⁴² Por. *Corpus inscriptionum semiticarum ab Academia Inscriptionum et Litterarum Humaniorum Conditum atque Digestum*, cz. 4: *Inscriptiones Himyariticas et Sabæas continens*, t. 2, Parisiis 1911, No. 541, s. 278.

⁴³ Por. B. Vogt, *Towards a new dating of the great dam of Marib. Preliminary results of the 2002 fieldwork of the German Institute of Archeology*, „Proceedings of the Seminar for Arabian Studies” 34:2004, s. 383–394; U. Brunner, *The Great Dam and the Sabeian Oasis of Marib*, „Irrigation and Drainage Systems” 14:2000, s. 167–182; J. M. Martindale, J. Morris, *The prosopography of the later Roman Empire*, t. 3: lata 527–641, Cambridge 1992, s. 3–4.

⁴⁴ Według tekstu inskrypcji *Istanbul 7608bis*.

⁴⁵ Por. K. A. Kitchen, *Documentation for Ancient Arabia*, cz. 1: *Chronological Framework and Historical Sources*, „The World of Ancient Arabia Series”, Liverpool 1994, s. 10.

⁴⁶ Por. S. Smith, *Events in Arabia in the 6th Century*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 16:1954, s. 425–468; B. Vogt, *Der Grosse Damm von Marib – Neue Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts 2002*, „Hefte zur Kulturgeschichte des Jemen” 1:2003, s. 75–85.

ⲡⲥⲟ		ⲏⲕ		•		ⲓⲣⲚⲠ	1			
ⲏⲚⲟ		ⲕⲕ		ⲛⲡⲥ		ⲕⲚ	2			
ⲟⲧⲚⲏ		ⲏⲕ		ⲡⲥⲟ		ⲟⲩⲡ	3			
ⲓⲗⲟ		ⲩ	'		ⲕⲏ		ⲕⲕⲕⲗⲚ		ⲕⲕ	4
	ⲕⲡⲛⲧ		ⲕⲓⲗⲟⲓⲕ		ⲕⲏⲓⲛ		ⲩ	5		
ⲧⲕⲟ		ⲏⲠⲏ		ⲏⲓⲛ		ⲕⲛⲓⲠⲗ	6			
	ⲕⲕⲛⲓⲛ		ⲕⲟⲛⲧⲟⲩⲡⲥⲟ		ⲕⲕⲓ	7				
ⲛⲡⲕⲟ		ⲛⲕⲟⲩ		ⲟⲛⲩⲛⲧⲟⲓⲏⲕⲟ	8					

1. „dzięki mocy i przychylności
2. Miłosiernego i Jego Mesja-
3. sza, i Ducha Świętego.
4. Zapisano w inskrypcji:
5. Abraha, który jest wysławiany, król, potomek człowieka Ge‘ez, *ramaihis*,
6. Za Bayman, król Saba’ i Dhu
7. Raydan i Hadramaut i Yamanat
8. i ich Arabów płaskowyżu i Tihamat”⁴⁷

Pośród kilkunastu tysięcy inskrypcji południowarabskich z różnych okresów dysponujemy śladową liczbą chrześcijańskich inskrypcji zawierających termin *RḤMNN* (*Raḥmānān*). Inskrypcja Abrahy z tamy w Ma’arib *CIS 541* oraz inskrypcja Abrahy z Murayḡan *Ry 506* pochodzą z ostatniego okresu przedislamskiej Arabii, z czasów etiopskiej okupacji (ok. 525–575), po żydowskich prześladowaniach chrześcijan za czasów króla Himjaru *Dū-Nuwāsa* (rządził ok. 517–523)⁴⁸ Były to czasy, kiedy chrześcijaństwo próbowało zastąpić nie tylko wierzenia pogańskie ale również judaizm odgrywając dużą rolę w południowej Arabii.

⁴⁷ Tłumaczenie angielskie znajduje się w: S. Smith, *Events in Arabia In the 6th Century A. D.*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 16:1954, s. 437.

⁴⁸ Z bogatej literatury na ten temat zob. np.: K. Kościelniak, *XX wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej...*, s. 114–120; N. Nebes, *The martyrs of Najrān and the End of the Himyar: On the Political History of South Arabia in the Early Six Century*, [w:] *The Qur’ān in context: historical and literary investigations into the Qur’ānic milieu*, red. A. Neuwirth, N. Sinai, M. Marx, Leiden 2010, s. 38–42. I. Shahid, *The Book of the Himyarites, Authorship and Authenticity*, „Le Muséon” 76:1973, s. 349–376; *The Book of the Himyarites: fragments of a hitherto unknown Syriac work*, red. A. Moberg, Lund 1924, rozdz. IV; *The History of Tabarī*, t. 5: *The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen*, red. C. E. Bosworth, New York 1999, (I, 919–925) s. 194–202; V Christides, *The Himyarite-Ethiopian war...*, s. 142.

RAĤMĀNĀN („MIŁOSIERNY”): OD PRZEDISLAMSKICH RELIGII DO KORANU

Istnieją zatem świadectwa potwierdzające używanie tytułu *RĤMNN* w trzech kręgach religijnych przedmuzułmańskiej Arabii: politeistycznym, żydowskim i chrześcijańskim. Ostatecznie *Raĥmānān* znalazł swe miejsce również w Koranie w formie الرَّحْمَن (*ar-Raĥmān*). Od lat uczonych intrygowało pytanie, z którego kręgu religijnego Mahomet zapożyczył fundamentalne dla swej teologii określenie Boga الرَّحْمَن. Gerald Hawting (ur. 1944) przekonuje, że środowisko powstania islamu zdominowane było przez wierzenia monoteistyczne, a nie politeistyczne⁴⁹, co mogłoby tłumaczyć używane tytuły *RĤMNN* jako proste zapożyczenie, jednak taka eksplikacja nie jest powszechnie przyjmowana przez uczonych. Choć jest prawdopodobne, że Mahomet zapożyczył tytuł *Raĥmānān* bezpośrednio od Żydów i chrześcijan⁵⁰, to jednak nie można zapominać, że w tym samym czasie wśród licznych bogów Arabii znajdowało się również otaczane kultem bóstwo *Raĥmānān*. Według Philipa Hittiego (1886–1978) pochodzący z Północnej Arabii Nabatejczycy wprowadzili z terenów Syrii do Arabii centralnej i południowej terminy *ar-raĥmān* i *ar-raĥīm*. Niewykluczone więc z drugiej strony, że te północnosemickie, pogańskie bóstwa znalazły swe miejsce w panteonie Arabii Południowej⁵¹.

Pod względem etymologicznym znajdujemy wiele ekwiwalentów terminu *RĤMNN* (oraz الرَّحْمَن) w monoteistycznym kręgu semickim. W okresie kształtowania się Talmudu w środowisku Żydów palestyńskich jako synonim Boga używano słowa *ha-Raĥman* (rdzeń רַחֵם), a wśród Żydów sabejskich – jak to już było omawiane – *Raĥmānān*. Zresztą Biblia hebrajska zawiera termin *rachuwm* (רַחֵם – „miłosierny”) jako boski atrybut (Pwt 4, 31; Ps 86, 15 itd.)⁵² Chrześcijanie z Jemenu zastosowali termin *RĤMNN* do wyrażenia doktryny o Trójcy Świętej, jak to można zaobserwować w omawianej inskrypcji Abrahę z tamy w Marib (*CIS 541*): „dzięki mocy i przychylności Miłosiernego i Jego Mesjasza, i Ducha Świętego” W tym samym czasie chrześcijanie syryjscy używali aramejskiego terminu *Raĥmānā* jako synonimu Jezusa⁵³.

⁴⁹ Por. G. Hawting, *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam*, Cambridge 1999.

⁵⁰ Por. K. Kościelniak, *Quelques remarques sur la littérature pré-islamique arabe chrétienne*, „Rocznik Orientalistyczny” 57:2004, s. 70–72, 75–76; tenże, *Chrześcijańskie piśmiennictwo arabskie przed Mahometem i jego wpływ na islam*, „Analecta Cracoviensia” 35:2003, s. 329–343.

⁵¹ Por. P. H. Hitti, *History of the Arabs: from the earliest times to the present*, Basingstoke 2002, s. 105.

⁵² Por. S. P. Tregelles, *Gesenius's Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scripture: translated with additions and corrections from the Author's Thesaurus and other Works*, London 1881, s. 933.

⁵³ Por. H. Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, London 1902, s. 68.

Wspomniano już, że wielu muzułmańskich autorów wiąże genezę terminu *RHMNN* wyłącznie z religiami monoteistycznymi, podkreślając używanie przez Żydów i chrześcijan *rchm* i *ar-Raḥmān* jako atrybutów Boga Izraela. Z drugiej strony wielu orientalistów wykazuje głębszą ewolucję tego tytułu, który ze starożytnego politeizmu został przejęty najpierw przez judaizm, a następnie przez chrześcijan. Na przykład Andrew Vargo uważa, że Mahomet po prostu uznał, iż użycie tytułu الرَّحْمَن (*ar-Raḥmān*) jako imienia Boga będzie dobrym chwytem marketingowym. Wprowadzając termin الرَّحْمَن do islamskiej teologii pragnął przyciągnąć Żydów i pogan do nowej religii⁵⁴

Zasadniczo Koran we wczesnych surach mekkańskich odnosi do Boga tytuł الرَّحْمَن (*ar-Raḥmān*). W surach medyńskich termin ten pojawia się dwukrotnie: w surach 2 i 59, które datuje się na lata 2 – 4 hidżry (624–626). Napotykaemy wiele trudności w dokładnym ustaleniu, w jaki sposób przebiegał proces adaptacji terminu الرَّحْمَن przez Mahometa. Wydaje się, że Mahomet znał tytuł *ar-Raḥmān* / *Raḥmānān* nie tylko z monoteistycznego użycia. Sura 17, 110 oznajmia Mekkańczykom:

قُلْ اذْعُوا اللّٰهَ اَوْ اذْعُوا الرَّحْمٰنَ اَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى وَاَلَّا
تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَاَلَّا تُخَافِتُ بِهَا وَاَتَّبِعْ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيْلًا

„Powiedz: Módlcie się do Boga lub módlcie się do Miłosiernego⁵⁵ (الرَّحْمَن)!: Jakkolwiek będziecie Go wzywali, On posiada najpiękniejsze imiona. Nie bądź zbyt głośny w modlitwie ani też nie bądź w niej za cichy! Poszukaj drogi pośredniej”

W powyższym tekście znajduje się wskazówka, że Mekkańczycy, którzy słyszeli te słowa, byli wprawieni w zakłopotanie. Poświadczą to sunnicki uczonego wczesnego islamu i arabski biograf Muḥammad ibn Sa'd ibn Mani' al-Bağdadī (ok. 784–845) w swym dziele *Kitāb at-ṭabaqāt al-ka-bīr*, zawierającym życiorys Mahometa:

[...] Kurajscy posłali do Żydów an-Nadra Ibn al-Haritha Ibn 'Alqamaha i 'Uqbah Ibn Abi Mu'ayt oraz innych, by oznajmić wyznawcom judaizmu: Przybyliśmy do was z nowiną o wielkim wydarzeniu, jakie miało miejsce u nas. Otóż pojawił się skromny człowiek, sierota, głoszący, że jest posłańcem *ar-Raḥmāna*, podczas gdy my nie znamy innego *ar-Raḥmāna*, jak tylko *ar-Raḥmāna al-Yamamah* [...] ⁵⁶

Z relacji tej wynika, iż Mekkańczycy nie byli przekonani, że *ar-Raḥmān* był Bogiem Żydów i chrześcijan, lecz jednym z pogańskich bóstw

⁵⁴ Por. A. Vargo, *Responses to Islamic Awareness: Rahmanan (RHMNN)*...

⁵⁵ Wydaje się, że Józef Bielawski (*Koran*, Warszawa 1986, s. 348) uprościł tłumaczenie قُلْ اذْعُوا اللّٰهَ اَوْ اذْعُوا الرَّحْمٰنَ w formie „Powiedz: Módlcie się do Boga Miłosiernego”, ponieważ w arabskim tekście występuje اَوْ. Zatem tłumaczenie „Powiedz: Módlcie się do Boga lub módlcie się do Miłosiernego” wydaje się bardziej odpowiednie.

⁵⁶ Ibn Sa'd, *Kitab al-ṭabaqāt al-kabir*, english translation by S. Moinul Haq, assisted by H. K. Ghazanfar, t. 1: cz. 1–2, New Delhi 1993, s. 189.

Jemenu. Warto podkreślić, że Mahomet nie używał terminu *ar-Raĥmān* po 4 roku hidżry (tzn. po 626 A.D.). Niektórzy badacze zastanawiają się, co spowodowało taką zaskakującą ewolucję. Niewykluczone, iż wynikało to z działalności Musaylimah (مسيلمه), zwanego również Maslamah ibn Ĥabīb (مسلمة بن حبيب), który ogłosił się prorokiem mniej więcej w tym samym czasie co Mahomet, a nauczał w imię *ar-Raĥmāna*⁵⁷ Wydaje się, iż właśnie z tego powodu Mahomet zamienił termin *ar-Raĥmān* na Allaha.

Adaptacja terminu RĤMNN (*Raĥmānān*) do Koranu przebiegała w wieloraki sposób, na co wskazują problemy translatorskie formy الرَّحْمَن (*ar-Raĥmān*). Wielu tłumaczy Koranu oddaje termin الرَّحْمَن jako „Wspaniałomyślny”, „Dobroczynny” lub „Miłosierny”, jednak takie tłumaczenie bywa czasem niezgrabne czy wręcz nieco nielogiczne. Wydaje się, że RĤMNN / الرَّحْمَن posiadał w przedislamskim okresie również znaczenie „Wszechmocny”, „Wszechpotężny”⁵⁸ Dobrym tego przykładem jest sura 19 pt. „Maria”, w której Abraham powiedział do swego ojca:

يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِّنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا

„O mój ojcze! Boję się, aby cię nie dotknęła kara od الرَّحْمَنِ (Wszechmocnego [Miłosiernego?])⁵⁹ i abys nie był popiecznikiem szatana”

Jak się zdaje, tłumaczenie słowa الرَّحْمَن w 19, 45 jako „Wspaniałomyślny” czy „Miłosierny” jest trochę nielogiczne, gdy bierze się pod uwagę kontekst Boga wymierzającego karę. Zresztą we wspomnianej surze termin الرَّحْمَن pojawia się 16 razy, w najprzeróżniejszych kontekstach. Na przykład ciekawym przykładem jest wers 19, 18, w którym Maria prosi *ar-Raĥmāna* o ochronę przed tym, kto zdaje się być intruzem (قَالَتْ إِنِّي (أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا), a w rzeczywistości był aniołem Gabrielem, posłańcem od Boga (*Gibrīl* – جبريل lub inny zapis arabski جبرائيل *Gibrā'īl*). Zdaniem Andrew Vargo zgrabniejszy sens jest wtedy, gdy tłumaczymy pojawiający się tam termin الرَّحْمَن nie jako „Miłosierny”, ale „Wszechmocny”⁶⁰ Istnieją też inne fragmenty, które zdają się potwierdzać przypuszczenie, iż pierwotne znaczenie terminu الرَّحْمَن tam użytego odnosiło się do „Wszechmocnego”

* * *

⁵⁷ Por. M. Rodinson, *Muhammad: prophet of Islam*, London 2002, s. 67, 119; A. Vargo, *Responses to Islamic Awareness: Rahmanan (RĤMNN)*...

⁵⁸ A. Vargo, *Responses to Islamic Awareness: Rahmanan (RĤMNN)*...

⁵⁹ Józef Bielawski tłumaczy termin الرَّحْمَن z 19,45 jako „Miłosierny”, co wydaje się nie-
trafnym przekładem.

⁶⁰ A. Vargo, *Responses to Islamic Awareness: Rahmanan (RĤMNN)*...

RHMNN, dobrze znany w południowej Arabii przed powstaniem islamu, posiada więc wiele powiązań. Wydaje się, iż Mahomet zapożyczył ten tytuł z szeroko rozumianego *Sitz im Leben* Bliskiego Wschodu, w którym *RHMNN* znaczył dla Żydów i chrześcijan „Pan”, „Miłosierny stwórca”, „Pan nieba i ziemi” Z drugiej stron w południowej Arabii w czasach Mahometa wciąż znane było tradycyjnie politeistyczne (pogańskie) rozumienie *RHMNN* powiązane z bóstwem Księżyca. Jak się zdaje, właśnie dlatego występowała swoista ambiwalencja w codziennym użytku *RHMNN* w siedmiowiecznej Arabii. Niewykluczone, iż różne znaczenia *RHMNN* mieszały się również u Mahometa, stąd używał on terminu الرَّحْمَن (*ar-Rahmān*) jako synonimu terminu Allah. Arabski rdzeń *r-ḥ-m* czy hebrajski *r-ch-m* posiadał szeroki zakres semantyczny⁶¹, co wzmocniały jeszcze inne znaczenia i derywaty *r-ḥ-m* funkcjonujące w ościennych kulturach semickich⁶² Wydaje się, że rdzeń *r-ḥ-m*, który zwykle tłumaczy się jako „Miłosierny”, posiadał dla Mahometa więcej alternatywnych znaczeń wynikających z wieloreligijnego kontekstu.

TITLE OF GOD *RHMNN* – “THE MERCIFUL” FROM JEWISH
AND CHRISTIAN ARABIC INSCRIPTION BEFORE THE RISE OF ISLAM.
POLYTHEISTIC OR MONOTHEISTIC ORIGIN OF KORANIC الرَّحْمَن?

Summary

Recited several times as part of the Muslim daily prayers *baslama* contains three definite nouns: Allah, *Rahmān* and *Rahmīm* (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ; *bismi-llāhi r-rahmāni r-rahīm*). Especially the epithet الرَّحْمَن (*Rahmān* – “the Merciful”), which is found in the Sabaeen inscriptions in the form *RHMNN* (*Rahmānān*), has a relatively long history in the Middle East. The study of the pre-Islamic Arabic cultures provides the context of numerous religious interactions in the evolution of *Rahmān*’s meaning. *RHMNN* – used by Polytheist Arabs, Jews and Christians – is constantly confirmed in inscriptions, particularly from the so-called “Late Sabaeen Period” (after 380) that were associated with Monotheism. During that time Judaism and Christianity attempted to replace the traditional South Arabian religion. Muhammad might have borrowed this name from three sources, which were present in his milieu. *RHMNN* – الرَّحْمَن understood by Jews and Christians as “Lord, the Merciful, Master of Heaven” was useful for Islam, the new Monotheistic religion. On the other hand, in South Arabia *RHMNN* signified a Moon-god, whom Muhammad even occasionally confused with “Allah” or used as a substitute for “Allah”

⁶¹ Na przykład zdaniem Helmera Ringgrena rdzeń *r-ḥ-m* wyrażał też młodość i siłę życia w nawiązaniu do hebrajskiego *rechem* („tono”). Por. H. Ringgren, *Religions of the Ancient Near East*, Philadelphia 1973, s. 142–143.

⁶² Nawet wydające się tak odległe, jak np. *Rimmon* / *Rēmēnū* znany jako *Ragim* w mezopotamskich, semickich językach. Por. T. G. Pinches, *The Religion of Babylonia and Assyria*, London 1906, s. IV.